

Борис Черкас

ОЛЬШАНИЦЬКА БИТВА 1527 р.

Однією з характерних рис політичного життя Центрально-Східної Європи кінця XV – першої половини XVI ст. було перманентне протистояння Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) і Кримського ханату через українські землі. Мова передусім йшла за степовий і лісостеповий ареал. Обидві сторони спиралися в цій боротьбі на державницьку традицію попередників: для ВКЛ – це Київська Русь, а для Кримського ханату – Золота Орда. Як і всі довготривалі конфлікти, протистояння між Вільно і Кіркором мало періоди стабілізації з встановленням навіть союзних відносин і спалахів військових дій. Одним з останніх періодів відкритої ворожнечі було десятирічне правління Саадет-Гірея I (1523–1533)¹. Воєнному аспекту того часу приділяло увагу не так багато вчених. Першість серед них належить польському досліднику Єжі Охмянському². Серед вітчизняних науковців слід відзначити О. Мальченка³ і В. Ластовського⁴.

За десять згаданих років відбулося кілька яскравих воєнних акцій. Одною з них стала Ольшаницька битва 1527 р. У своїй монографії ми вже робили спробу її реконструкції⁵. Проте введення у науковий обіг вітчизняним вченим Дмитром Вирським тексту Людвіка Деціюса з відповідним перекладом⁶ змушує нас повернутися до цієї проблеми.

З кінця 1524 по початок 1526 р. у Кримському ханаті вирувала громадянська війна. Це забезпечило відносний спокій на литовського-татарському кордоні. До того ж, Вільно надало політичну підтримку одній з протиборствуючих сторін. На початку 1526 р. у ханаті настав мир. Ворожі табори примирилися, і, як наслідок, одразу виникла загроза чергового вторгнення чамбулів на українські землі ВКЛ і Польщі, які з 1522 р. не платили щорічні упоминки⁷.

Окрім того, Сулейман I, готуючись до вторгнення в Угорщину і бажаючи утримати Польщу від військової протидії, підштовхував кримського хана до походу на її українські землі⁸. Староста черкаський і канівський Остафій Дашкович у листуванні з Сигізмундом I прямо

пов'язував підготовку татарських військ до нападу з фактом примирення в Криму⁹.

Загроза нового вторгнення степовиків стрімко наростала, що викликало відповідні заходи безпеки з боку Вільно і Кракова на українських землях. У березні шляхта отримала королівський наказ «кінно і збройно на готові бути». До того ж, Краків зосередив на Поділлі «декілька тисяч людей на пенязях...»¹⁰ Тут спрацювали заходи по реформуванню системи фінансування найманців, які були апробовані ще 1525 року. Суть реформи полягала в тому, що війська мали утримуватися з податків, які виплачувалися по землях і воєводствах до рук воєводських комісій. А це, в свою чергу, зробило надходження грошей більш стабільним.

Аналогічні накази отримали піддані ВКЛ. Урядникам прикордонних міст нагадувалося, аби вони «велику чуйність мали». Для зміцнення обороноздатності цих міст з казни виділялися відповідні кошти та інші необхідні речі¹¹. Наприклад, О. Дашкович отримав «п'ятдесят камінів селітри, і десять камінів сірки ..., декілька десятків кіп грошей і декілька поставів тканин». Крім того, до Черкас і Канева Сигізмунд I вислав загін якогось Михайла Козака¹². Завершувалася й підготовка до повернення до Заволзької орди Ших Ахмата – останнього хана Великої орди, який з початку століття перебував у литовському полоні. Король зобов'язував литовських урядовців визначити, яким військом і під чийм командуванням супроводити екс-хана до Києва і Черкас¹³. На кінець весни 1526 року у Вільно отримали інформацію про те, що перекопці за підтримки турецьких військ і артилерії готують наступ саме на Київ і міста, розташовані поряд¹⁴. У зв'язку з цим, а також із наближенням часу, коли мали підійти заволжці і ногайці за Ших Ахматом, Пани-Ради просили Сигізмунда I якнайшвидше прибути до Литви¹⁵. З Вільно попереджали короля, що ситуація ускладнюється тим, що, з одного боку, «...Київ...на той час у бронь і в потреб замкових є сильно недоукомплектований, людьми і оборонами, і живностями, й іншими потребами...», з іншого – нагадували про ворожі настрої щодо ВКЛ Великого князівства Московського, яке «підбиває проти вашої милості (Сигізмунда I. –Б. Ч.) Турецького і Перекопського й інших сусідів»¹⁶.

Намагаючись за допомогою дипломатичного листування приспати Вільно, Саадет-Гірей I, калга Іслам-Гірей та інші представники кримської знаті всіляко демонстрували єдність і мир, що начебто запанували в Криму, і обіцяли Сигізмунду I організувати похід на Москву¹⁷. Щоправда, Василя III вони теж запевняли у своїй готовності йти на ВКЛ¹⁸. Причому, кримські урядовці вдавалися до хитрощів не тільки у листуванні з урядами, а й з прикордонними старостами. Наприклад, Іслам-Гірей прислав

до О. Дашковича свого посла з проханням супроводжувати його до королівського двору. Але Сигізмунд I, отримавши від черкаського старости інформацію про це, не тільки заборонив йому залишати Канів і Черкаси, а й надіслав туди гроші й військове спорядження¹⁹.

Вже влітку 1526 року загони татарської кінноти шарпали прикордонні землі ВКЛ і Польщі²⁰. Наприкінці року велике кримське військо²¹ повторило свій напад, спрямувавши його вістря на Волинь і Полісся, в район Пінська. Джерела значно гіперболізують чисельність кримців. Проте згадка про двадцять тисяч захоплених ворожих коней дає можливість припустити, що татар було близько 7–10 тис. Використовуючи замерзлі річки й болота, вони змогли дійти до, здавалося б, найнедоступніших і захищених природою місць²². О. Гаштовт пізніше писав Ю. Радзивілу, що татари діяли навколо Бобруйська й Речиці, чим завдали чимало клопоту місцевій шляхті²³. Деціюс пояснює несподіваність їхньої появи саме лютою зимою, «що в наші дні нечувано»²⁴. Любецькому наміснику вдалося тоді розбити один з ворожих відділів²⁵. Навздогін нападникам рушили загони Юрія Радзивілла, Андрія Немировича, Остафія Дашковича, князів Юрія Слуцького, Федора Сангушка, Івана та Олександра Вишневецьких, Олександра Чарторийського²⁶. Очолив ці полки, створені головним чином з української шляхти, гетьман князь Костянтин Острозький. Щодо чисельності війська, то маємо дві цифри. Деціюс повідомляє про 5000²⁷, Литвин – 3500²⁸. Така розбіжність виникла, мабуть, тому, що у першому випадку наведено кількість всього війська, що переслідувало ворога, у другому ж – тільки тих, що билися саме на Ольшаниці.

Глибокий сніг і великий полон уповільнювали відступ кримців. У той же час вояки Острозького, йдучи, за словами Бельського, «удень і вночі», змогли наздогнати ворога на річці Ольшаниці під Каневом²⁹. Деціюс емоційно змальовує це переслідування. Спочатку князь вишукував татарський шлях. А коли напав на слід, «великими денними переходами» рушив на перехоплення. Вже на Черкащині йому почали зустрічатися кинуті табори (коші) кочівників³⁰. Задля більш швидкого пересування і намагаючись відрізати кочівникам шлях, Острозький, судячи з усього, вислав в обхід саме ті 1500 вояків, що їх не врахував Литвин. На чолі цього корпусу були О. Дашкович і князь Ю. Слуцький. Принаймні, повідомлення про них окремо від Острозького наштовхує саме на такий висновок³¹. Згідно з Деціюсом, Острозький наздогнав татар 26 січня, проте інші джерела називають 5 лютого 1527 р. Таку розбіжність в датах залишаємо відкритою до віднайдення додаткових джерел. Маємо два цікаві описи битви. По-перше, це Деціюс, який, напевно, користувався якимось

звітом, можливо, навіть від самого гетьмана, і Сигізмунд Герберштейн – австрійський посол до Москви. Щоправда, останній вбачає секрет перемоги князя в його стандартній тактиці. Проте те, що Герберштейн подорожував до Росії того ж року (це його другий приїзд), нашттовхує на думку, що мова йде саме про Ольшаницю. Цікаво, що місцевість, в якій Острозький дав бій татарам, належала йому. Можливо, зустріч тут була не випадковою, як вважає Деціюс, прикрашаючи оповідь, а заздалегідь спланованою.

Згідно з Деціюсом, гетьман підступив до ворожого табору вночі, проте змушений був дати відпочинок коням, а саму битву розпочав наступного дня. У той же час Сигізмунд Герберштейн пише, що Острозький атакував татар, коли ті «відпускали коней пастись, різали [скот] й пирували, а потім лягали спати», тоді князь «з першими променями сонця нападав на них й учиняв їм повний розгром»³². Польський хроніст додавав, що вояки Острозького в Ольшаницькій битві спочатку захопили татарських коней і змусили їх битися пішими³³. А це у степових умовах унеможливило для кочовиків відхід і прирікало їх на поразку. Основне кримське військо, судячи з усього, було розсіяне швидко. Проте особиста дружина керівника перекопців, якого Деціюс називає «юним ханом», змогла організувати оборону і точила запеклий опір цілий день. Однак урешті решт вони були оточені і знищені³⁴. Наслідком битви став нищівний розгром кримців³⁵. Наративні джерела називають від 20 до 26 тис. загиблих татар³⁶, проте ці цифри нам видаються гіперболізованими. Тих, хто зумів вирватися з оточення, було перехоплено між Каневом і Черкасами О. Дашковичем і Ю. Слуцьким³⁷. Можливо, частина степовиків просто замерзла в степу. Деціюс пише, що було звільнено багато дітей і, аби їх врятувати, пани змушені були спішитися, а на коней посадили малечу. Окрім того, в пригоді стали захоплені татарські арби. Страшний мороз і глибокий сніг, нестача одягу і їжі змусили переможців вдатися до жорстокого кроку і вбити більшість полонених³⁸.

Князь Костянтин Острозький у супроводі 700 полонених татар прибув до короля у Краків, де його зустріли з великими почестями³⁹. Старовольський писав, що Острозький став єдиним воєначальником, якому «було влаштовано тріумф» у Вільні та Кракові⁴⁰. До речі, це була остання воєнна перемога князя, який незабаром помер. За своє життя, як свідчить папський легат Якуб Пісо, він отримав 33 перемоги над татарами⁴¹.

Розголос про перемогу на Київщині розлетівся за кордон. Причому, деякі країни, передусім Угорщина, навіть спробували отримати з цього конкретний зиск. Угорські послы з 1526 р. просили поляків надіслати

до них війська на допомогу⁴². І якщо спочатку мова йшла про вояків саме з польських земель, то вже в листопаді 1527 р. посол Ян Статіліус писав Яну Гарновському про надіслання додатково п'ятисот литовських лучників і двох тисяч татар, очолюваних О. Дашковичем⁴³. У травні 1528 р. французький і угорський послы просили князя К. Острозького завербувати й відіслати до Угорщини татарський загін на чолі з тим же Дашковичем⁴⁴.

Ольшаницький удар виявився настільки сильним для ханату, що Крим не зміг навесні того ж року перешкодити Литовській державі випустити з полону Ших Ахмата⁴⁵. Цим актом литовський уряд створював серйозну небезпеку для ханату, оскільки Ших Ахмат міг якщо не відновити Велику орду, то, принаймні, згуртувати Астраханський ханат, заволзькі і ногайські орди проти Криму. Євреїнівський літопис так змальовує процедуру звільнення экс-хана: «Тієї ж весни по Великодню царя заволзького відпущено з Литви на царство Заволзьке до сина його, і проводжали його багато повітів до Києва, а з Києва пенежні люди на полі вже зустріли його, які на зустріч його послані були від сина його. Ті його в орду Заволзьку волості супроводили...»⁴⁶. Що ж стосується найближчої перспективи, то Вільно вдалося, принаймні, на півроку, заблокувати Крим заволжцями і ногайцями. Це не тільки захистило південні кордони ВКЛ від походів перекопців, але й передусім відрізало їх від родючих південноукраїнських степів, що було згубним для економіки Кримського ханата. Тільки у вересні 1527 р. кримці спромоглися вийти за межі півострова. Військо, кероване Іслам-Гіреєм, напало на московські кордони, але прикордонні полки цієї держави вчасно зайняли переправи через Оку і після перестрілки змусили кримців відступити⁴⁷.

Уже на початку 1528 р. у Кримському ханаті між прибічниками Саадет і Іслам-Гіреїв почалися сутички. У березні того ж року Саадет-Гірей I за допомогою турецьких військ завдав поразки конкуренту, в битві полягло багато кримської знаті⁴⁸. Восени 1528 р. Іслам-Гірей відступив на Наддніпрянщину під Черкаси, просячи через О. Дашковича в уряді ВКЛ захисту і допомоги⁴⁹.

¹ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540). – К., 2006. – С. 151–203.

² Ochmanski I. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI w. // SMHW. – 1960. – T. V. – S. 161–398.

³ Мальченко О. Укріплені поселення брацлавського, київського і подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001.

⁴ Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. – [Б. м., б. р.] – С. 76–96.

- ⁵ Черкас Б. Україна в політичних відносинах... – С. 175–176.
- ⁶ Вирський Д. Околиця ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – С. 173–178.
- ⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1198.
- ⁸ Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – пер. пол. XVI ст. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 127.
- ⁹ ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 969–970, 1028–1029; Kolankowski L. Polska Iagiellonow. – Lwow, 1936. – S. 220.
- ¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 969–970.
- ¹¹ Там само. – Арк. 969–970.
- ¹² Там само. – Арк. 1029.
- ¹³ Там само. – Арк. 970.
- ¹⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. II. – СПб., 1848. – С. 173.
- ¹⁵ Там же. – С. 173.
- ¹⁶ Там же. – С. 174.
- ¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1022, 1187, 1193.
- ¹⁸ Малиновский А. Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел происходивших между Российскими Великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 349.
- ¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1029.
- ²⁰ Черкас Б. Україна в політичних відносинах... – С. 174.
- ²¹ Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. II (Kn. IV, V). – S. 1040; Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi Marcieja Stryjkowskiego. – Warszawa, 1848. – Т. 2. – S. 394; Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – 1975. – Т. 32. – С. 107.
- ²² Грушевський М. Історія України-Руси. – К, 1995. – Т. 7. – С. 32.
- ²³ AGAD. – Arh Radz. – Dz. XI. – Sygn. 17. – S. 24.
- ²⁴ Вирський Д. Околиця ренесансу... – С. 174.
- ²⁵ Там само; AGAD. – Arh Radz. – Dz. XI. – Sygn. 17. – S. 24.
- ²⁶ Kronika ... Marcieja Stryjkowskiego. – S. 394.
- ²⁷ Вирський Д. Околиця ренесансу... – С. 176.
- ²⁸ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 67.
- ²⁹ Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1040; Boras Z. Poczet hetmanow polskich. – Cz. 1. – Poznan, 1991. – S. 13.
- ³⁰ Вирський Д. Околиця ренесансу... – С. 175.
- ³¹ Kronika ... Marcieja Stryjkowskiego. – S. 394.
- ³² Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С. 188.
- ³³ Kronika Marcina Bielskiego... – S. 1040.

- ³⁴ Вирський Д. Околиці ренесансу... – С. 176.
- ³⁵ *Herbu gycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego...* – S. 821; Борисенко В. Й. Курс української історії. – К., 1998. – С. 116.
- ³⁶ *Kronika ... Marcieja Strykowskiego.* – S. 394; *Еврейновская летопись // ПСРЛ.* – 1980. – Т. 35. – С. 235; Литвин М. Указ. соч. – С. 67; *Хроники Литовская и Жмойтская...* – С. 107; *Szymon Starowolskij Wojownicy sarmaccy.* – Warszawa, 1978. – S. 185; Kromer M. *Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz o pochodzeniu I o dzieash polakow. Ksiegi XXIX i XXX.* – Pojezierze; Olsztyn, 1982. – S. 119.
- ³⁷ *Kronika ... Marcieja Strykowskiego.* – S. 394.
- ³⁸ Вирський Д. Околиці ренесансу... – С. 177.
- ³⁹ *Kronika Marcina Bielskiego...* – S. 1040. Цікаво, що Гаштовт, ворогуючи з Острозьким, спочатку намагався заперечити Ольшаницьку битву і відповідно перемогу, як факт – мовляв шість татар, надісланих з полоном, показали, що вже шість років як піймані, а тому ходять чутки, що за Києвом ніякої перемоги не було (Див.: AGAD. – Arh Radz. – Dz. XI. – Sygn. 17. – S. 24).
- ⁴⁰ *Starowolskij Sz. Op. cit.* – S. 187.
- ⁴¹ *Ibid.* – S. 184.
- ⁴² *Dworzaczek W. Hetman Jan Tarnowski.* – Warszawa, 1985 – S. 30.
- ⁴³ *Ibid.* – S. 30–31.
- ⁴⁴ *Boras Z. Op. cit.* – S. 14.
- ⁴⁵ *Летопись Рачинского // ПСРЛ.* – 1980. – Т. 35. – С. 170; *Румянцевская летопись // ПСРЛ.* – 1980. – Т. 35. – С. 213.
- ⁴⁶ *Еврейновская летопись...* – С. 235.
- ⁴⁷ *Малиновский А. Ф. Указ. соч.* – С. 351.
- ⁴⁸ Черкас Б. В. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х роках XVI ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть.* – К., 2000. – С. 107.
- ⁴⁹ ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1001; Черкас Б. В. Політична криза... – С. 107.